

Az író és az őrző Csányi Vilmos, az író

The writer and the guardian Vilmos Csányi the writer

Prof. Kiss Endre DSc

ELTE-BTK, ORZSE

andkiss@hu.inter.net

Initially submitted September 21, 2017; accepted for publication October 7, 2017

Abstract

In the volume, Csányi sums up the reality of his words - he leads the reader through the posthistorical hybrid world of Hungary of the nineties changing its system. This Hungary did not flinch from anything stronger than confronting itself before with its own reality in realities. In an apparently paradoxical way, the being and the keeper reveal to be the socialist realism of the postmodernism or the neoliberalism.

The real history of the post-communist transformation has so to speak hardly been taken up in Hungary by the „Belles Lettres.” In this comparison, Vilmos Csányi's work is the most significant and at the same time intellectually most creative on this reality of the transformation.

Creativity's and reality's proximity are meeting in the representation of the real-social and the mental hybridity of this period.

Here, strange ideas, life forms and mentalities lived side by side. Therefore, the hybrid reality absorbs a whole series of "differences" in itself.

The real-hybrid reality gives a natural surrealism, which, however, the real-existing humans of the period take up with a healthy normality and natural simplification. The duality, which can also be interpreted as ontological, is taken up in the everyday life by a naturalness reminiscent of reprimization.

Keywords: novels, reality of the 90's, surrealism and hybridity, reprimization

Kulcsszavak: novellák, 90-es évek valósága, szürrealitás és hibriditás, reprimizálódás-bunkóság

Tizenöt éve, 2003-ban jelent meg *A lény és az őrző*, Csányi Vilmos első reprezentatív kötete. Nem szeretnénk az akkori irodalmi élet felől megközelíteni ezt az eseményt, annyi azonban kötelességszerűen említendő, hogy akkorra Csányi sokat szereplő, népszerű és még mindig új arc volt az összes médiumban, gondolatai áttekinthetőek és a maguk konkrétságában váratlan és izgalmas személyiséggé tettek.

Kétségtelen, hogy a médiumok Csányija, ismertté vált megjelenésével, személyiségének vonzerejével előkészítette az első mű fogadtatását. A határozott és korántsem külsőségeiben radikális területváltás ezért is

szervesnek és logikusnak tűnt. *Az volt a valóban meglepő, hogy az eredmény teljesen természetes produktumnak tűnt.*

Ellentétes volt mindez azzal az inkább elvárt, gyakran azonban be is következő, leginkább a megütközésre emlékeztető reakcióval, ami nyomban arra a kérdésre keres választ, hogy mit jelent az, ha egy sikeres tudós hirtelen szépirodalomra vált. A kezdő szépíróként megjelenő befutott tudóst mindez, legalábbis átmenetileg, védekező helyzetbe kényszeríti. Erről Csányi esetében már csak azért sem lehet szó, mert az első elbeszélés hatodik bekezdésétől kezdve („Egy személy feküdt ott, feltehetőleg női személy...”) el kell felejtenünk a tudományt. A szöveg, a magatartás, a hangütés ereje véget vet az író pszichológiájáról való elmélkedésnek, és erőteljesen beröpíti az olvasót a „pesti belváros egyik szűk utcájában” lévő „hatemeletes bérház” lépcsőházába, ahol egy hajléktalan nő időnként mobil-telefonál, de mindenképpen szülni fog a következő napokban.

Csányi ezzel már le is vette az olvasót a lábáról.

Szaván fogja a valóságot, és amíg az olvasó meg nem szokja, egyik megdöbbenésről a másikra vezet. A kilencvenes évek önmagát poszt-hisztórikusnak deklaráló hibrid világának, ami mitől sem irtózott inkább, mintsem hogy saját valóságával szembenézzen, ez az eljárás szinte „szocialista realizmus”, azzal a különbséggel, hogy realizmusában erősebb is annál. *Szocreál posztmodern vagy posztmodern szocreál?*

Az olvasó járt már a „pesti belváros szűk utcájá”-ban lévő bérházak valamelyikének lehangoló lépcsőházában (ha ezt a kapucsengő, a kód és a bebocsáttatás kinyitja nem is teszik lehetővé minden esetben), arra azonban egészen biztosan nem volt felkészülve, hogy éppen Csányi, a híres etológus (s legyen ez a tudomány tényének utolsó említése tanulmányunkban) lesz az egyetlen magyar író, aki elvezeti ebbe a szűk utcán lévő bérházba.

Sok minden történt 1989 után Magyarországon. Sok minden történt Budapesten is. Nem lehet sok olyan család, amelyikhez nem törtek egyszer sem be, az autóját egyszer nem lopták el. Ennek ellenére a szépirodalom csak a legritkább esetben tévedt be a szűk pesti belvárosi utcában lévő bérházba, még ennél is ritkábban beszélt nyugodt hangvétellel és szeretettel hajléktalanokról, a nőkről pedig csak egészen más összefüggésben. Kétségtelenül vonatkozott a hajléktalan nőkre is a férfitársadalom ezeréves elnyomása fölötti huszonegyedik századi jogos felháborodás, ettől azonban még hajléktalan státuszuk bizonyosan nem változott meg.

Többször ellenőriztük a kötet megjelenésének évszámát (2003), mert szinte nem hittük el. Olvasatunkban a kötet megjelenése 1995 vagy éppen 1997 is lehetett volna.

A lény és az őrző a magyar kilencvenes évek legfontosabb, s ha az ilyen hangzatos jelzők még érvényesek lennének, „legnagyobb” írásműve. S korántsem csak amiatt az érzéken konkrét szociális érdeklődés miatt, ami a lépcsőházi jelenetben olyan csattanósan és egyben lefegyverzően megjelenik.

A *hibriditás* a kor jellemzője, bevonult a filozófia, a társadalomelmélet nyelvébe, felváltotta például az „eklektika” fogalmi körét is. Egymástól szervidegen jelenségek egymás mellett élését jelöli viszonylag szűk térben, sajátos interakciókkal. A hibrid realitás egy sor „differenciá”-t foglal magában, ami azonban már a szociologisztikus irányú hibriditással szemben a posztmodern kisiklását képviselő filozófiai dekonstrukció kedvelt kifejezése.

A kilencvenes évek a *hibriditás* világa volt (jóllehet most is olyan éveket élünk, de mégsem ugyanabban a mértékben és összetételben). A jelen valóságos hibrid szürrealizmusát a nagyon is valóságos emberek a maguk valóságosan bunkó eklektikájával foglalták egységbe.

Terminológiai szempontból fontos megjegyeznünk, hogy a bunkóságnak ebben az elemzésben használt jelentésváltozata szorosan épül egy 1998-as konferenciára (amelynek címe: *Bunkóság. A reprimítívizáció változatai a társadalomban*. Budapest, 1999., ld. még elektronikus változatát <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/vifaost/a00-03326.pdf>, amelyen Csányi az „Az emberi viselkedés a társadalmi konstrukciók lebomlásának idején: etológiai analízis” címmel tartott előadást. A „bunkóság” e konferencia és a kötet értelmezésében nem pejoratív tartalmú, s nincs köze a tanultabb osztályok vélt vagy valóságos arroganciájához sem a vélt vagy valóságos módon tanulatlan osztályokkal szemben. Ahogy Csányi előadásának címe tartalmazta, e terminus a „társadalmi konstrukciók lebomlásának világa”-t kísérel meg értelmezni.

A jelen abszurditását Csányi protagonistái egészséges, gyakran egyenesen a bunkóságra emlékeztető természetességgel fordítják le önmaguk nyelvére. Ezt az ontológiainak is nevezhető kettősséget az író reflexió nélküli, egyetértő természetessége foglalja egységbe, amivel létre is jön az a sajátos interdiszciplináris, stíluskeverő irodalom, amely már kiinduló koordinátái miatt is emlékeztet az olyan kategóriákra, mint a szürrealizmus, az abszurd vagy a szatíra.

Sok, eredetileg különemű erőter kerül közös erőterbe, amelyek között az írói szerkesztés és dikció feltűnés nélkül, de kiválóan diszponál.

A kilencvenes évek a posztkommunista, neoliberais, késő-fogyasztói, posztmodern, posztindusztriális, média-, digitális, európai, interetnikus, kiscgazda, interkulturális, középosztályi, közép-európai és más impulzusok hibriditásában élt.

Csányi *A lény és az örző*ben megteremtette e sokszoros, ám mégis strukturálható hibriditás irodalmát.

A kötetben nyolc műfajilag teljes elbeszélés van, ezek nagy része azonban témaválasztása és világteremtő képességének teljessége („teljes világot” teremtő képessége) okán szinte automatikusan *regényként* raktározódik el az olvasó fantáziájában és emlékeiben.

Csányi hibrid teljességeket alkot meg, amelyek nem kafeikai (bár néha hasonlítanak arra), nem német módon „klasszikusan” romantikusak (bár néha arra is emlékeztetnek), nem is sci-fi-jellegűek (bár olyan elemeik is vannak). Minden írás félreismerhetetlenül Csányi kezének vonását viseli, s ez a kötet színvonalát tekintve önmagában is nagy diadal.

Elsősorban az „A hajlék”-ban, az „A megszállott”-ban és a „Homo Géza családja”-ban jelenik meg kilencvenes évek magyar valósága katartikus és ezen túl még kivételes dokumentum-értékű módon is. Ha valaki meg akarja ismerni, milyen volt a kilencvenes évek Magyarországa, csak olvassa végig az *A lény és az örzőt*.

Az „A hajlék”-ban egy hajléktalan nő szül abban a bizonyos bérházi lépcsőházban, miközben a lakókról kiderül, hogy azért maradt bennük némi szolidaritás, és a maguk kísérteties hűséggel visszaadott nyelvével és gesztusaikkal még a nő segítségére is sietnek („Nem koldus, nem alkalmi árus, hanem Jolánka”). A megszólaló szereplők nyelve a hibrid kilencvenes években valóságosan kísérteties. A szereplők nyelvi maszkjának virtuóz kezelésében feltűnés nélkül maga is ott jár a szereplők között, figyel, talán még élvezettel instruálja is őket.

„Az ördög megszállta J. Mária kisnyugdíjas hajadont” – ezzel a mondattal kezdődik az „A megszállott”. Nemcsak a kisnyugdíjas hajadon valóságos alak a kilencvenes évek hibrid világában, de az ördög is, sőt, az a tény is, hogy valóban belebújt a hölgybe. Mindebből ismét kibomolhat a kilencvenes évek teljes Magyarország, az egyháznak is színre kell lépnie, ám az ördög is megteszi a magáét. *Bulgakov* Wolandjának távoli rokonaként megtanítja a kor „kisnyugdíjas hajadonját”-t lábára állni, sőt küzdeni is önmagáért. Aki emlékszik a kilencvenes évek pangó ürességben neonban ragyogó élelmiszer-áruházaiban a téli szalámik pultjával szemben zavartan tipródó nyugdíjasokra (többségükben véletlenül éppen nőkre), nagyon is tudja hova tenni a kisördögnek azt a biztatását, hogy a „kisnyugdíjas hajadon” lopja el (ne fizesse ki) az ABC-áruházban a téli szalámít. Goethe és *Bulgakov* után ez kétségtelenül nem igazán nemes feladat egy igazi ördögnek, különösen is nem fausti módon nagyvonalú csábítás, de valóságosságához nem férhet kétség („irány a felvágottas pult, kérjél tíz deka füstölt lazacot, tizenöt deka töltött borjúszeget és tíz deka szeletelt téliszalámít”).

A Csányi-féle hibriditás ebben az elbeszélésben az önkormányzati szociális segélytől addig a kétségtelen kötelezettségig nyúlik, hogy az egyháznak ilyen esetben elő kell vennie azt a szabályzatot, ami a kifogástalan ördögűzést előírja. S még ebben a szélsőséges pólusokat összefoglaló hibriditásban sem érezzük írói modorosságot, de még azt sem, hogy ez a hibriditás éppen ebben az „így és most” formájában ne éppen a kilencvenes évek magyar valóságának centrumában mozogna.

A kilencvenes évek hibrid valóságát szürreális módon visszaadó „Homo Géza”-történet talán a *legkísértetesebb* diagnózis. Egy állatkerti valóságshow megszületését, marketingjét és üzleti sikerének történetét dolgozza fel („Ezeket a csodálatos lehetőségeket bővíti tovább új projektünk, a Homo család, amely az állatvilág legfejlettebb tagját, az embert mutatja be”). Mindebből mindenki kitalálhatja, hogy maga a teremtés koronája, a kivételesen fejlett *homo sapiens* kerül be majomketrecbe, viszont a siker perspektívája nyilvánvalóan biztosítva van. Az állatkerti szikla stúdióbeli „rekonstrukciója” nagy meglepetésünkre, megfizethetetlen megfogalmazással, a „főigazgató úr által megálmodott projekt”.

Csányi itt alkalmazott módszere (az írói ábrázolás más erős oldalai mellett) termékenyen hasonlítható össze a hatvanas évek cseh filmjeinek ugyancsak sokszorosan ide-oda tükrözött valóságábrázolásával.

Ez a típusú, már régen klasszikussá vált cseh film („Tűz van babám!”, „Válogatás”, „Intim megvilágításban”) leállította a kamerát, felvettette vele a beállíthatatlan valóságot, azaz a „társadalmat”. Minden úgy történt, ahogy mindig is történni szokott. A művészi reflexió, de még az érzékelhető alkotói beavatkozás is hiányzott. Minden azonos volt önmagával, és valóban önmagáért beszélt. *A dokumentum a legmaximálisabb valóságosság ellenére maga lett a szubverzió.* A műfaj 1968 után, ha nem is rögtön, de el is tűnt, Magyarországon azonban sajátos árnyalatokkal másodvirágzását is megérhette.

Csányi olyan cseh filmeket „forgat”, amelyek nem láthatóak. Megkonstruálja először a hibrid és szürreális valóságot, hogy azt egészében „filmre vegye” – minden részlete valóban valóságos, csak a komplexitás és a sokszínűség nem. *Az ő művei a klasszikus cseh film inverzei (azt is mondhatnánk, hogy „negatívjai”).* A cseh filmek a látható valóság folyamatait mutatták be, és azzal mélyen lelepleztek egy társadalmat, Csányi végiggondolja és nagyvonalúan leleplezi a társadalmat, majd annak eredményeit látható folyamatokban mutatja be.

A „Homo Géza” hibriditása a kor számos eltérő elemének együttes felvonultatása, a látszat és valóság, valóság és médium, valóság és „valóság”-„show” meghatározó kettősségeinek bravúrdarabja, *a tükröt tükröző tükrök végtelen vonatkozás-gazdagsága.*

Az ilyen nagymértékű hibriditás írói ábrázolása sokak erejét meghaladná: *mindenkinék a maga hamis tudatát meg kell ugyanis megszólaltatnia a valóság nagyszabású koncertjében*. Csányi azonban ezt is ugyanolyan elegánsan, gazdaságosan és szakadatlanul váratlan fordulatokkal képes megoldani, mint a „pesti belváros szűk utcájá”-ban lévő bérház jóval egyszerűbb hibrid életvilágának megjelenítését.

Az, hogy a valóság-show a szereplők szellemi és pszichológiai leépüléséhez vezet, maguk a valóságos műsorok is mutathatják, csak éppen mi nem vagyunk kötelezve arra, hogy nézzük, vagy „végig” nézzük azokat. A show motívumai következtében felvett és begyakorolt impulzusok elnyomják a „primér” emberi impulzusokat. Az antropológiai tragédia bekövetkezik („nagyon szeretnék egyszer sétálni Pesten, a Körúton...”).

A véletlenül kiválasztott emberek családdá összeálló valóságshow-ja egyre tragikusabb spirálban halad lefelé. Egy olyan mondat, mint „olyan ez, mintha színészek lennénk”, azoknak a kilencvenes években színre lépő keleti prostituáltaknak a világát idézi, akik akkoriban úgy fogták fel a szakmát, hogy az képesített professzió, ahol lehet „jó”-nak lenni, s amelynek kapuján be lehet lépni a „teljesítmény” addig messziről irigyelt nyugati világába.

Az „A hajlék”, „A megszállott” és a „Homo Géza családja” három olyan regény-novella, amelyek szürrealizmusa, stíluskeverése és kreativitása tehát a kilencvenes évek nagy átalakulási folyamata körül kristályosodik ki.

Csányi ilyen mérvű írói erejéhez minden bizonnyal szükséges volt, hogy kívülről érkezzen az irodalomba.

Ebben a nagyjelentőségű tényben azonban rejlik még egy további csavar is. Kitűnően érzi, hogy éppen ebben a helyzetben nem szabad személyes szenvedélyt mutatnia, s szinte hangsúlyozottan lezser könnyedséggel kell kalauzolni a kilencvenes évek bunkó hibriditásának fantasztikus világában.

Humanizmusa nem első szándékból akarja megmenteni az emberiséget, jóllehet megütközése és felháborodása a világ állapota fölött nyilvánvaló (későbbi könyveinek közvetlen témája is lesz).

Írói képességeinek telitalálata éppen a bunkó hibriditás magas intellektualitású ábrázolásából, az itt szinte önmaguktól sorjázó ellentétek és kontrasztok nem szerves (mert ez nem lenne lehetséges), de természetes és magától értetődő lendületes összeszervezésében áll (ebben az elemben a hatvanas évek végének *Hrabaljára* is emlékeztet).

A valódi fantázia és a valóság fantasztikus bunkósága kiválóan megférnek egymás mellett.

Az „A szakdolgozat” szürrealisztikus parabolisztikájában egy Franz Werfel-ötlet modifikációjaként (maga ez a gondolat az elbeszélés mottójaként fel van vezetve) a beszélőnevű Bolygótelepítési Intézetben a reál-magyar akadémiai minősítési folyamatra erősen emlékeztető módon két opponens, Io-Szum (biológus és dizájnogenetikus) és Io-Kohn (filozófus és kultúrantropológus) fejthetik ki véleményüket Jahve jelölt bolygótelepítési kísérletéről (akinek talán nem is következmények nélküli módon nincs meghatározott tudományterülete). Megtudjuk, hogy ennek a Jahve nevű jelöltnek ez már a második kísérlete (amiből rájöhettünk, hogy szegény az elsőn bizony elbukhatott). Megtudjuk továbbá, hogy az elnök Io-Dhal, a teremtés-fenomenológia „megalapítója és elismert művelője”.

Ami a hibriditás, az eklektika vagy a stíluskeverések magas szintjét illeti, ez a kiindulópont majdhogynem igénytelennek tűnik. De mindez csak addig látszik így, amíg ki nem rajzolódik, hogy a két opponens Csányi

nagy szellemi problémájának két vetületét vezeti elő, éppen azokat, amelyeket későbbi regényeiben részletesebben is kifejt (egyébként a magyar kilencvenes évek egyre szerényebb jelenlétében).

Csányi nagy kérdése, hogy a magasabb rendű intelligencia vagy kultúra biológiai megalapozása meddig haladt előre, vagy, a másik álláspont szerint, a kultúra teljesen önálló szerveződési szint-e. A két opponens egyre transzparensabb vitája Csányi belső vívódásait vetíti ki. Abban azonban mindketten egyetértenek (s ebben velük a két opponens közös atyja, Csányi is), hogy a jelölt Jahve az egyik súlyos hibát a másikkal tetézte a teremtés diszciplínájában.

Az "A lény és az őrző" és az „A halottember meséi” szürrealitása és hibriditása a biológikum mélyebb szintjeivel próbál kapcsolatot találni.

Az „A halottember meséi” mese-formátumban elmondja, mi történik a lélekkel és a testtel a halál után. Olyan tematika ez, ami nemcsak eredeti és szokatlan, de kívül is van minden irodalmiságon (bármely nehézségek is támadjanak egy ennyire általános kijelentés megtételekor).

Csányi egzaktan, nagyvonalúan és könnyed irodalmiatlansággal beszél erről. És ez a stratégiája is igazolódik. Elmondja az olvasónak, amin ő nagyon is sokat gondolkodik, de amiről nincs tudása. E tudás a bizonyosra vehető mély reflexióra sugárzik, és mindegyikünknek megadja a halálról való gondolkodás részletes ismereteit („Amikor a történet befejeződik, és valaki lezárja a szemünket, a vetítésnek vége. Bár a vetítés szerkezet még itt van, a türelmetlen anyag már a következő szerepre vár.”)

Az "A lény és az őrző" valamennyire visszatér a jelen valóságos szürrealizmusát a valóságos emberek valóságosan bunkó eklektikájával feldolgozó világához, de a elbeszélés szürreális és fájdalmas lényege itt is a természet és a biológikum új felfogása – az élő természetnek nem emberiesítése, de élővé tétele, nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy „A halott ember meséi” az élet „halálát”-t mutatja be.

Olyan íráskultúra és művészet alakul ki e két folyamat részletes leírásában, amelynek nagyobb jövőt is jósolhatunk, elsősorban Csányinak tudósként is megismert elmélyült érzéki szemlélete okán. Mindenesetre egy pillanatig sem érezhettük szervidegen módon tudományosnak az elbeszélés folyamat-leírásait.

A szürreális hibriditásnak egészen más irányát valósítja meg ugyancsak magas szinten „Az ikrek”. A görög tragédiákra és egyben a legjobb romantikus elbeszélésekre emlékeztető egzisztenciális sorstragédia az egymás szépségét imádó, artistává váló ikerpár és közös barátjuk („Gonosz kis törpének hívtak”) története. A kvalitatív és individualizáló megközelítés ismét egy másik Csányit mutat, klasszikus, nagy történet, tragikus pszichodráma szerzőjét, egzisztenciális beütésekkel.

A kilencvenes évek közepén azon kellett volna gondolkodnunk, hogy nem lesz-e Csányinak abból baja, hogy ő a kilencvenes éveknek az a legfontosabb írója, aki nem is egy, de több irányban is kiszélesítette az irodalom kifejezési formáit. Azon is el kellett volna persze gondolkodnunk, hogy vajon milyen sorsa lett volna ezeknek a regény-novelláknak, ha mondjuk egy, akkor 35 éves fiatal író írja őket, akinek még ph.d.-fokozata sincsen.

Ma kissé egyszerűbb a helyzet.

Az *A lény és az őrző* ma is változatlanul sugározza üzeneteit, klasszikusan és mély rokonszenvvel örökítve meg az átalakuló magyar társadalom életerős hibrid bunkóságát.